

A close-up photograph of a young child with curly, light brown hair. The child is looking down and blowing on a dandelion seed head held in their hand. Several dandelion seeds are captured in mid-air, floating away from the child. The background is a soft, out-of-focus green field.

Zdeněk
Matějček

Rodiče a děti

VYŠEHRAĐ

Prof. PhDr. Zdeněk Matějček, CSc.

Rodiče a děti

Náta je kocour.

Terenka je
kočka

Máma je pes

Prof. PhDr. Zdeněk Matějček, CSc.

Rodiče a děti

*je
Pavel je štěně*

VYŠEHRAĐ

*Svým dětem a vnukům,
od kterých se nejvíce naučil,
připisuje tuto knížku*

autor

Předmluva PhDr. Ludmila Trapková
Ilustrace z archivu prof. Matějčka
byly použity se souhlasem dědiců autorských práv
Foto na obálce fotobanka 123rf.cz
Typografie Kateřina Urbanová
Redakčně zpracovala Alena Snelling
Odpovědná redaktorka Radka Fialová
E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v Praze roku 2017 jako svou 1613. publikaci
Vydání v elektronickém formátu první
(podle třetího, upraveného vydání v tištěné podobě – ve Vyšehradu prvního)
Doporučená cena E-knihy 180 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

Copyright © Prof. PhDr. Zdeněk Matějček, CSc., 1989 – dědicové, 2017
Preface © PhDr. Ludmila Trapková, 2017

ISBN 978-80-7429-859-2

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na www.ivysehrad.cz

Obsah

Předmluva k 3. vydání	11
Místo dlouhého úvodu	15

Rodina

Co dáváme dětem – a co ony nám?	19
Chlapeček, nebo holčička?	24
Co nám říkají náhradní rodiny	28
Cizí bratříček	34
O rodině úplné a neúplné	35
Děti potřebují lásku – ale jakou?	42
Tři dětské výroky bez komentáře	47
Duševní strádání a co z toho plyne	48
Vlastní, nevlastní	52
Každý má svou roli	56
Kdybych tak měla brášku... ..	58
O lásce otcovské	63
Osamělá matka a její dítě	65
Osamělý otec	72

Kojenci a batolata

První chvíle soužití včera a dnes	79
Konečně.....	84
První měsíc života	85
Druhý měsíc na světě a slovo k rodičům	88

Třetí měsíc a řeč o babičkách	91
Čtvrtý měsíc a poznámka o výchově	95
Pátý měsíc a vyšší formy učení	98
Půl roku a vstup do společnosti	101
Citový příklon a pocit bezpečí	103
Univerzita kojeneckého věku	106
Jen dál do lidského světa!	109
Mé vlastní „já“	113
Nočník a kapesník	120
Poznámka o jeslích	121
Půldruhého roku a řeč o řeči	123
Dětský vzdor	126

Kouzelný svět dětství

Svět malého předškoláka	133
Druhé děti na scéně	137
Hra je vážná věc	139
Povídejte, když jste byli malí!	142
Tak už mě nemáte rádi?	143
Hrajte si taky trochu se mnou!	144
Vedeme děti k samostatnosti	145
Skromnost a náročnost	148
O dětském hraní	149
O jednom nepěkném návyku	151
Neslušná slova	152
Předvádí se a šaškuje	153
Bezpečnost a dětský svět	155
Druhý jazyk	156
Nestrašte je, babičko!	159
Příručka dobrého chování pro rodiče	160

Malá galerie

O dětech mimořádně nadaných	167
Děti na ukázkou	169
Černý Petr	170

Slzavé údolí	172
Fracek	175
Buchta	176
Citlivka	177
Kráska není všechno	178
Strašpytel	180
Louda	182

O výchově a vychovatelích

Domov	189
O citové výchově	192
Ještě o citové výchově	195
Umění trestat a odpouštět	197
Jak se na nás dívají?	201
S každým trochu jinak	204
O důslednosti ve výchově	207
Opičí láska	210
Radost a pláč	214
Když to hezky sníš, bude tě mít maminka ráda	219
Práce pro radost	221
Rodiče a kamarádi	223
„Je tohle normální?“	226
Opravdu trpké zklamání?	232

Škola

Děti v mladším a středním školním věku	239
Před zápisem do první třídy	246
Učení, pozornost a jiné věci	249
Co jsou to lehké mozkové dysfunkce?	253
Děti méně nadané	257
Nešťastný pravopis	260
Výborní a špatní čtenáři	265
Děti a peníze	267
Zlé děti?	270
Kamarádi našich dětí	274

Za ztížených podmínek

Na cestu do nemocnice	281
Příprava dítěte na lékařské prohlídky a drobné zákroky	285
O pocitu méněcennosti a jiných věcech	288
Postižené dítě v rodině	296
Na pomoc rodičům	302
Ne slzy, ale sympatie	306
Opravdové tragédie	308

Ach, ta mládež

Když on mně náš táta	317
O pubertě a době dospívání	317
Intelligence, zkušenost a pracovní strategie	320
Krise rodičovské autority?	325
Chvála přátelství	330
Sebevědomí dospívající mládeže	334
Talent – ale kde ho vzít?	336
Slovo k dospívajícím dětem – o rozvodu	338
Dospívající mládež a plánované rodičovství	340
Generace: konflikt, nebo spolupráce?	344
Než se narodí aneb Koloběh života	348
Ediční poznámka	353

Předmluva k 3. vydání

Jistě nejsem sama, kdo si nese Zdeňka Matějčka jako samozřejmou součást profesionální a koneckonců i životní výbavy. Mezi studenty psychologie měl pověst učitele, který se začátečníkům ochotně věnuje. Nikdy nám nedal pocítit, že by s námi ztrácel čas. Hned nás zapojoval a využíval pro pomocné práce při svých psychodiagnostických vyšetřeních. Jen co mne omrkl, svěřoval mi malé pacienty, nechával mě zadávat a formálně vyhodnocovat testy. Zatímco on vyšetřoval dítě, sbírala jsem anamnézu od rodičů. Učil tak, že rovnou hodil do vody. To nejcennější, co nám předával, byla možnost „dívat se mu pod prsty“. Kdykoli jsme měli čas, mohli jsme přijet do Thomayerovy nemocnice a sednout si na židli pozorovatele. Pracovnu měl maličkou, úzkou, a přece jsem nikdy neměla pocit, že tam jsme namačkáni. Byl laskavý, na čele charakteristické vrásky, jako by měl stále zdvižená obočí. Entuziastickým a veselým očima děti přímo hypnotizoval, takže kdejaké dítě, které přišlo pro psychomotorický neklid, sedělo na židli, nohy ve vzduchu, jako přibité. Ty nejmenší sedávaly matkám na klíně. Když měly postavit ze třech kostiček „most“, pod kterým „š, š, š jede vláček“, anebo ukázat, kterou hračku pan doktor právě schoval pod krabičku, maminky by už už pomáhaly. Ale v tu chvíli bylo jasné, že Matějček je přes všechnu svou nekonečnou laskavost pánem situace. Matka okamžitě pocítila, kde je hranice, za kterou nemůže. Připravená přiskočit a zachraňovat dítě, stáhla ruce ukázněně zpět a pak už jen držela palce, aby dítě „vyšlo“ v testech co nejpěkněji.

Matějček měl asi tak dvacet okřídlených vět, které se opakovaly v rozhovorech s rodiči vyšetřovaných dětí tak často, že se mi z paměti nevymazaly ani po třiceti letech. Ostatně je stále obnovuji ve své práci, a tak je posílám dál. Tak například: „Slabá nervová soustava se neléčí, ale posiluje.“ „Děti s lehkou mozkovou dysfunkcí (dnes ADHD) se neučí školou, ale životem.“ „Dítě odpočívá pohybem.“ Když jej jedna novinářka požádala, aby pro její časopis napsal článek, vyjádřil k ní své sympatie: „Nejsem tasemnice, abych od sebe odděloval články.“ Přitom se právě písemně vyjadřoval lehce a byl snad pro každého naprosto srozumitelný, jak se může laskavý čtenář přesvědčit v předkládaném druhém vydání jedné z jeho mnoha knížek pro veřejnost.

Záslouhou nakladatelství Vyšehrad si ji můžeme po dlouhých letech připomenout. Příprava nového vydání začíná v roce 2016, čtyřicet let od prvního vydání, které vyšlo v Avicenu v roce 1986. A přece je stále aktuální! Byla to doba, kdy už nejen psychologové a další odborníci zabývající se rodinou zaznamenávali zřetelné projevy eroze rodiny, která dnes natolik pokročila, že si musíme klást otázku dříve skoro nadbytečnou: Co to je rodina? Jsme svědky změn ve společenském mínění, podle kterého jsou všechny podoby rodiny možné. Menšiny prosazují právo na jakoukoli skladbu rodiny, jako by nebylo významné, zda dítě vychovávají vlastní nebo náhradní rodiče. Platí tedy, že všechny podoby rodiny jsou pro výchovu dítěte stejně užitečné?

Minula doba etiky povinnosti, jak píše francouzský sociolog Lipovetsky, rodiny se ocitly na přelomu tisíciletí ve společenské situaci, která poskytuje nevídaně velkou svobodu a vynikající podmínky k individuální tvořivosti. Je odpovědností každé z nich, jaká pravidla si stanoví, jakou část kultury předchozích generací budou ctít a předávat dětem, jakou naopak nechají zaniknout. Avšak svoboda je pro dospělé. Zdaleka ne o všech partnerech zakládajících rodin to můžeme tvrdit. Mladí rodiče dnes často žijí v úzkostné nejistotě, zda jsou dost dobrými rodiči, když staré vzory neplatí a nové pokusy jsou zpochybňovány například tím, že jejich děti neprospívají. Rodinné vztahy jsou zatíženy mnohem víc než v minulosti hledáním a vyjednáváním o etice odpovědnosti. Lipovetsky ostře konstatuje: „Jedenadvacáté století bude etické, nebo nebude vůbec“ (*Soumrak povinnosti*, Prostor 1999).

Matějčkova profesionální kariéra dětského psychologa začínala po druhé světové válce, kdy bylo plno sirotků a v době poválečných nadějí se pro ně rozvíjela kolektivní institucionální výchova. Někteří se jí chopili s nadšením svazáckých „modrých košil“ a začali nadšeně tvrdit, že rodina je přežitek. Byla jsem poválečným dítětem a v mé blízkosti se pohyboval zapálený ředitel dětského domova, který přesvědčoval rodiče, že by každé dítě mělo být co nejdříve vyňato z rodiny a vychováváno v kolektivních zařízeních.

Dva mladí psychologové, Zdeněk Matějček a Josef Langmeier, pracovali v několika takových institucích, vyšetřovali a sledovali děti vychovávané mimo rodinu. Výsledky jejich pozorování byly burcující. Popsali je v knize *Psychická deprivace v dětství*, která vzbudila velkou pozornost i v zahraničí, byla přeložena do mnoha jazyků. V roce 1963 natočil Matějček spolu s režisérem Kurtem Goldbergerem a primářkou Marií Damborskou film *Děti bez lásky*. Nebylo už pochyb, že děti, které neměly to štěstí vyrůstat v úplné rodině se svými rodiči, potřebují takové náhradní řešení, které by se rodině co nejvíce podobalo.

Jestliže tedy Matějček dává jednoznačně i v knize, kterou má čtenář právě v rukou, přednost úplné rodině s vlastními biologickými rodiči, není to rozhodně proto, že by náhradní rodinné péči nefandil nebo že by s ní neměl dost zkušeností. Je známo, že právě on zakládal SOS dětské vesničky s profesionálními matkami. Náhradní rodinnou péči oceňuje se svou hojivou laskavostí, bere ji vážně a vyjadřuje se o ní ve většině kapitol na prvním místě. Upozorňuje, že když se to povede, jsou náhradní (sociální) rodiče stejně dobří jako ti biologičtí. Avšak hned poté se čtenář dostane k dalším řádkům, ve kterých Matějček popisuje překážky, na které musí být náhradní rodiče i další příbuzní připraveni, a za jakou cenu se taková výchova dítěte může podařit. Tady se projeví Matějčkova pevnost. Pevně a jasně formuluje: „... pro výchovu dítěte je úplná rodina velkou výhodou a je těžko nahraditelná. Neměla by se proto nikdy stávat neúplnou z lehkomyšlnosti, povrchních „jiných zájmů“, sobectví či jakýchkoli podobných důvodů, které zpravidla značí jen povahovou nezralost a nevyspělost.“ Podobně v této Matějčkově knize ani v celé řadě jeho dalších publikací nenajdete souhlas s tvrzením, že jednopohlavní rodina je pro dítě stejně užitečná jako rodina,

kde jsou zastoupeni oba, matka i otec, ve své přirozené biologické odlišnosti. Naopak najdete argumenty pro to, že ona odlišnost není dána jen sociálním učením, jak si dnes mnozí představují, ale že jde o hlubší nevědomou psychologickou vrstvu skutečnosti, ve které probíhá proces vytváření a stabilizace pohlavní identity mladého dospělého se všemi důsledky pro zakládání nové generace. Matějčkovými slovy: „Přejeme osamělým matkám a ještě ve větší míře osamělým otcům a jejich dětem, aby osamělost byla jen přechodným úsekem jejich života.“

V celé knize jsem nenašla ani jednu slovo psychosomatika. Přesto je kniha psychosomatiky plná. Dětský psycholog Zdeněk Matějček byl po většinu svého profesionálního života spolupracovníkem dětských lékařů, které vědomě obohacoval, jak sám píše, o psychologickou stránku stonání dětí, kterým se poradensky věnoval. Po pětatřiceti letech klinické praxe prý spočítal, že vykonal na pětatřicet tisíc pedopsychologických vyšetření!

Ještě jsem nezmínila, že Matějček byl také zkušeným výzkumníkem. I kdyby nebylo těch četných výzkumných projektů, o kterých se v knize zmiňuje a o které se ve svých závěrech opírá, a i kdybychom vzali v úvahu „jen“ jeho rozsáhlou klinickou zkušenost, musíme uznat, že jeho slova je třeba brát i dnes stejně vážně, jako by šlo o pečlivý longitudinální výzkum s rozsáhlým vzorkem dětské populace, kterou za celou svou kariéru poznal a vyšetřil.

Z této celoživotní klinické zkušenosti vyplývá Matějčkův odkaz naší době: *Všechny podoby rodiny jsou sice možné, ale ne všechny jsou stejně užitečné.*

V Praze 19. 11. 2016

PhDr. Ludmila Trapková
dětská klinická psycholožka
a rodinná terapeutka

Místo dlouhého úvodu

Jedním ze základních předpokladů zdravého duševního vývoje dítěte je, aby vyrůstalo v prostředí citově vřelém a stálém. Na první pohled se to zdá být docela samozřejmé a snadno dosažitelné. Ale přece jen je třeba se nad tím zamyslet a někdy i napnout hodně sil, abychom tyto dvě podmínky splnili. Ta první požaduje, aby rodiče měli své dítě rádi. Ta druhá požaduje, aby se měli rádi navzájem. Aby dovedli vytvořit společenství, které bude trvat po celý jejich život a ve kterém bude všem dobře. Všichni členové rodiny tu najdou přístav jistoty, odkud i děti se budou vydávat na dobrodružné výpravy za poznáním světa, ale kam se také budou vždy rády vracet.

Už to, že se nám dítě narodilo, je vlastně velký zázrak života. A nyní každý den přinese něco nového. Budeme sledovat jeho vývoj a uvědomovat si, jaké úžasné možnosti jsou v tom malém lidském tvorečku ukryty. Bude se v našich rukou a před našima očima rozvíjet. Bude přijímat všechno, co mu ve svém životním prostředí poskytneme. To bude jakýsi stavební materiál, který bude po svém zpracovávat a přetvářet pro stavbu své příští osobnosti. Máme tedy v něm svou velkou životní příležitost!

Rodina

Co dáváme dětem – a co ony nám?

Sejdou-li se rodiče, dříve nebo později se hovor stočí na radosti a starosti s dětmi. Těch starostí je zpravidla víc. Patří to už nějak k věci, že se před známými raději pochlubíme nepříjemnostmi osudu, abychom nevypadali příliš spokojeně a nebudili závist. A když už se mluví o dětech a proberou se nemoci, škola a nejasné vyhlídky do budoucna, dojde se obvykle k závěru, že děti jsou především zátěž a vydání.

Demografové a statistici nám snadno potvrdí, že tyto stesky mají určité oprávnění. Dá se totiž snadno vypočítat, kolik činí náklady na jedno dítě, kolik na dvě a kolik na tři a jak s přibývajícím počtem potomstva klesá tzv. životní úroveň. (Pokud se ovšem životní úroveň myslí konvenční známky vnějšího blahobytu.) Ve výzkumu rodinného života, který právě probíhá, dáváme rodičům otázku, proč podle jejich mínění někteří lidé chtějí mít děti a jiní nechtějí. Zatímco důvodů „pro“ je mnoho a každý trochu jiný, je důvod „proti“ podle obecného úsudku jen jediný a naprosto rozhodující: sobectví! Jako by opravdu šlo jen o materiální hodnoty.

Ale je tomu opravdu tak? Necháme-li pro změnu mluvit ty, kdo nechtějí mít děti, nedovíme se samozřejmě nic o sobectví, ale uslyšíme zato celou řadu jiných argumentů. Děti znamenají omezení možnosti vzdělání, kvalifikace, zaměstnání a jiného životního uplatnění pro ženu-matku. Přinášejí zmatek, hluk, nepořádek nebo jednotvárné uvázání u plenek, u plotny, u školních úkolů. Při dnešním vysokém kultu štihlosti a mladistvého zjevu znamenají i vážné ohrožení ideálu tělesné dokonalosti. Někteří lidé vidí v dětech spíše ohrožení vnitřní rovnováhy. „Budeme prožívat úzkost z jejich překážek a neúspěchů,“ říkají. „Budeme se jim obětovat a ony nás jednou opustí, nebudou dost vděčné,

bude s nimi trápení.“ A konečně víme, že někteří muži a ženy odmítají být rodiči na podkladě neblahých zkušeností z vlastního dětství a někteří na podkladě psychosexuálních úchylek, které se nepodařilo zvládnout.

Můžeme však jít ještě o krůček dále. Ve hře nemusí být jen důvody negativní, ale i pozitivní – nejen sobectví, ale i odpovědnost. Slyšíme-li např. tvrzení, že mít více dětí není dnes moderní, můžeme k tomu dodat, že to není moderní už skoro dvě století. Už dávno totiž není rodičovství pouze nutným důsledkem neuvědomělých sexuálních sil, nýbrž přesahuje čistě pudovou sféru a je v mezích lidské kontroly. Důkazem je klesající porodnost od poloviny 19. století skoro ve všech evropských zemích. Známý francouzský kulturní antropolog P. Ariès, který studoval vývoj evropské rodiny v proměnách času od starověku do dneška, ukazuje velmi přesvědčivě, jak se od 18. století postupně rozšiřuje přesvědčení, že rodičům přísluší zajistit hmotné zabezpečení, mravní výchovu a především budoucnost svých dětí, a to všech, nikoliv jen prvorozeného syna. Zatímco dříve bylo pravidlem poslat dítě sotva odrostlé do světa na zkušenou, do služby nebo kamkoliv jinam, stalo se nyní konečným cílem a každodenní starostí rodičů zajistit budoucnost každého dítěte zvláště. A tak se stalo téměř nemožným rozptylovat finanční možnosti rodiny a rodičovskou péči na příliš velký počet dětí.

Skoro to vypadá, jako by všechno mluvilo proti dětem nebo přinejmenším proti více dětem v rodině. Avšak na druhé straně máme denně příležitost přesvědčit se také o docela jiných skutečnostech. Je mnoho příkladů, že se rodiče věnují svým postiženým dětem za zvláštních, mimořádně náročných podmínek a činí to s hlubokým zaujetím a dokonalou obětavostí. Myslím-li na hrdinství, napadnou mě vždy rodiče postižených dětí. Adoptivní rodiče přijímají za vlastní „cizí“ dítě se všemi právy a povinnostmi a ovšem i se vším rizikem. Máme pěstounské rodiny, které přijímají na vychování opuštěné děti s nejrůznějšími skrytými i zjevnými poruchami a defekty. A vynikajícím zdrojem poučení i o rodičovských postojích jsou nám ženy, které zůstaly v životě osamělé, avšak měly takovou potřebu mateřství, že opustily svá dřívější výhodná zaměstnání a převzaly v dětských vesničkách úkol být matkami celému houfu „cizích“ opuštěných dětí, problematických, náročných na výchovu a v pravém slova smyslu rizikových. Potřeby matek a potřeby dětí se tu specifickým způsobem sešly. A při-

tom by všichni tito lidé rozhodně odmítli představu, že to dělají z dobročinnosti, z útrpnosti nebo že se chtějí prostě obětovat. Co tedy vede tyto lidi k zájmu o děti – k zájmu, který se nedá finančně nijak ocenit a vynahradit? Znamená to, že mít děti, starat se o děti, žít s dětmi, přináší také něco radostného, co dospělí lidé vnitřně potřebují, čím lidsky rostou a vyžívají, co jim dává hluboké životní uspokojení. Jedni rodiče, kteří se v novinách dočetli o slepém chlapečkovi v kojeneckém ústavu a rozhodli se ho adoptovat ještě ke svým čtyřem dětem, to v rozhovoru vyjádřili doslova takto: „Víte, my se máme rádi – a čím je nás víc, tím je vlastně více lásky dohromady.“ I takto je možno se ptát, zda mít, či nemít děti a zda mít jedno, nebo i více.

Ale vraťme se k otázce, kterou jsme uvedli v nadpise, a podívejme se na ni ve světle nových psychologických poznatků. Víme dnes s jistotou, že dítě potřebuje dospělé vychovatele, kteří k němu mají vřelý citový vztah. Avšak stejně dobře víme, že nejde o vztah jednostranný. Aby rodiče mohli o dítě s láskou pečovat, musí i na dítěti být něco, co uspokojuje jejich hluboké životní potřeby. A tyto potřeby tu musí být dokonce dříve, než se narodí, protože jinak bychom se na jeho příchod tolik netěšili a nečekali s takovým rozehvěním první známky jeho života. Pokusíme se některé z těchto životně důležitých potřeb hned vyjmenovat a hned ukázat, jak dítě svou existencí přispívá k jejich naplnění.

Na prvním místě je to potřeba stimulace, která vede živý organismus k činnosti. Potřebujeme, aby náš nervový systém byl zásobován podněty z okolí v dostatečném množství, kvalitě a proměnlivosti, máme-li být s tímto okolím v dobrém kontaktu. A tak jako má neživá příroda „strach z prázdna“, má živá příroda strach z nudy.

Z tohoto hlediska možno říci, že dítě je nevyčerpatelným zdrojem podnětů. Je nesmírně pohyblivým živlem, přináší plno vzruchu do života a nikdy s ním není nouze o zábavu ani o starosti a úzkosti. „Bez dítěte by byl život nudný – i manželství by bylo prázdné,“ říkají ti, kdo mají už trochu zkušeností.

Druhou důležitou potřebou je potřeba učení, nabývání zkušeností. Nestačí pouhé hromadění podnětů bez určitého řádu a smyslu, který nám umožňuje tyto podněty zpracovat a pochopit. Teprve když je můžeme uvést ve svůj osobní systém, stáváme se zkušenými a moudrymi.

Poněvadž děti nejsou jen předmětem našeho pozorování a zábavy, nýbrž součástí našeho života, jsou také zdrojem důležitých lidských prožitků a zkušeností. I starosti s dětmi jsou něco specificky lidského, co nelze jinak prožít a čím člověk vyspívá a zraje. A jak děti pomalu rostou k dospělosti, dospělý člověk s nimi zraje k životní moudrosti. Je mnoho důkazů pro to, že toto vědomí je už víceméně vyvinuto, když se mladí lidé po období první zamilovanosti rozhodují pro společný život, který by byl naplněn společnými zážitky, radostmi, zkušenostmi, bolestmi a vším, co život přináší. Společné děti jsou pro to jistě nejlepší podmínkou.

Na třetím místě možno uvést potřebu bezpečí a jistoty, která je v lidském světě dána především citovými vztahy. Nejbezpečněji se cítíme, máme-li kolem sebe někoho, kdo nás má rád, kdo k nám patří, na koho můžeme spoléhat. Takovými dárci citové jistoty jsou především rodiče svým dětem. Ale i dospělí lidé potřebují pocit citového zázemí a svůj přístav jistoty. Je příznačné, že v moderní době se citový život soustřeďuje čím dál více do úzkého okruhu rodiny, kde dochází k nejintenzivnější směně citových podnětů. Děti tu přijímají lásku, ale také ji vracejí. Rodiče ve vztahu k nim prožívají čistou, nefalšovanou oddanost. Je tu někdo, kdo je k nim vázán nejhlubším citovým poutem. I když hmotné zajištění ve stáří přebírají dnes instituce celospolečenské, zůstávají děti nenahraditelnou citovou pojistkou pro dobu pozdního neproduktivního života rodičů.

Za čtvrté je tu potřeba společenského uznání, společenské hodnoty, společenského uplatnění. Tato potřeba je spojena s vědomím vlastní ceny a je důležitou podmínkou sebe-vědomí v pravém slova smyslu. Kdybychom nebyli nikým na světě přijímáni a uznáváni, byl by náš život smutnou, osamělou poutí.

Z tohoto hlediska dítě významně zhodnocuje dospělého člověka. Umožňuje mu, aby převzal roli i hodnot rodiče. Významným činitelem ve vlastním sebevědomí je schopnost vyrovnat se druhým. Schopnost plodit děti znamená v tomto smyslu vyrovnat se ostatním ženám a mužům v jedné z nejdůležitějších společenských funkcí, nabýt jistoty sám v sobě, posílit své já. V dnešním světě se snadno stáváme anonymní součástí nejrůznějšího dění, na které nemáme v podstatě vliv. Nemáme příležitost uvědomit si sama sebe. Avšak ve vztahu k svým

dětem, které nás potřebují, které nás mají rády, nutně anonymitu ztrácíme a něco znamenáme. Rodičovská odpovědnost, rodičovské povinnosti, starosti atd. jsou z tohoto hlediska vlastně významnou pomocí nám samým – zvyšují naši hodnotu. Tady si nejvíce uvědomujeme, že nejen děti potřebují nás, ale že i my potřebujeme je. Proto nás tak děsí představa, že bychom je mohli ztratit.

Konečně tu máme pátou potřebu, která se zdá být specificky lidskou, neboť se s ní u ostatních živočichů nesetkáváme. Jde o potřebu otevřené budoucnosti. Jak vystihl dobře A. S. Makarenko, člověk potřebuje neustále něco před sebou, nějakou perspektivu, aby mohl plodně žít a pracovat. Zavřená budoucnost by znamenala zoufalství. A tak i dospělý člověk touží více či méně uvědoměle mít důkaz o pokračování toho, co je z nás zrozeno, a to i jako pokračování našeho tvořivého díla výchovy. Ne každému je dáno stvořit umělecké dílo, které by přetrvalo věky, nebo jinak poznamenat lidskou historii. Avšak výchova dětí je tvořivou prací každému přístupnou a daleko přesahující náš osobní život. Jsme tedy součástí tvořivého životního proudu a sami vědomými tvůrci. Vždyť vztahy k dětem znovu ožívají ve vztazích k vnoučatům a rodičovství přechází v prarodičovství celkem plynule. U vnuků se hledají rodové znaky tělesné i povahové, pokračují výchovné zásady, tvoří se rodinná tradice. Přitom je zřejmé, že tento pohled do budoucnosti má své kořeny kdesi hluboko ve vlastním dětství. S celým rodinným ovzduším od samého počátku vnímáme své rodiče, jejich spokojenost a nespokojenost, jejich rodičovské postoje i jejich citové zaujetí pro nás. Procvičujeme rodinné city v nejrůznějších dětských hrách, své rodiče napodobujeme nebo si tvoříme vlastní zásady v odporu k nim, ale vždy jsme s nimi v nějakém vztahu. Přání mít děti se tedy zakládá mnohem dříve, než můžeme na něco takového realisticky pomýšlet. S tím souvisí také stará zkušenost, že spíše chtějí mít více dětí lidé, kteří prožili šťastné dětství, než ti, kteří je takové neměli. Zopakovat si něco z vlastního dětství ve svých dětech a pak i ve vnoučatech je jiným vyjádřením této tendence, která má kořeny hluboko v lidské osobnosti a která míří až za hranice našeho osobního času.

Snad vypadá tato poslední úvaha trochu moc filozoficky, ale všechno dohromady je docela prosté. Ukázali jsme nejprve, co mluví proti dětem, a pak, co mluví pro ně. Mladí lidé, kteří vstupují na společnou

životní dráhu, i každá manželská dvojice, která už společnou cestou kráčí, by si měla tyto základní otázky položit, rozvážit je a odpovědět na ně se vši upřímností a odpovědností. Jde koneckonců o nejhlubší hodnoty života, o naplnění nejhlubších životních potřeb. A tady by nemělo být nic promarněno nebo bráno na lehkou váhu!

Chlapeček, nebo holčička?

Proč vlastně lidé chtějí mít děti? To je jistě otázka pro budoucnost lidstva zásadní a rozhodující. Ale kupodivu, zatím jí bylo věnováno moc málo vědecké pozornosti. Že mají lidé děti, to je přece něco tak samozřejmého od věku do věků, něco tak obvyklého a přirozeného, že jakápak věda. S větší naléhavostí se tahle otázka klade jen tam, kde je dětí buď příliš mnoho, nebo zase příliš málo a kdy společnost má z toho těžkou hlavu. U nás jsme naštěstí tu druhou krajnost překonali – a ta první rozhodně nehrozí. A tak se nad celou věcí můžeme zamyslet v klidu a z trochu obecnějšího hlediska.

Jeden významný badatel, který se zabývá psychologií rodičovství, shrnul odpovědi na danou otázku do několika hlavních bodů: na prvním místě uvádí „instinkt“. Mít děti je prostě přírodní zákonitost a bezdětnost je něčím nepřirozeným a nepřirodním. Existuje pud pohlavní a pud rodičovský, a ty řídí lidské chování. Na druhém místě se uvádějí tendence psychologické a společenské. Osvědčit před sebou i před druhými svou plodivou schopnost – mužskou i ženskou, mateřskou i otcovskou. Vyrovnat se ostatním v jedné z nejdůležitějších biologických funkcí. Na dalších místech se uvádějí důvody už spíše dílčí. Dítě znamená posílení rodinného společenství a přináší radost a zábavu. Jinak by byl život nudný. Je možno někomu lásku věnovat a od někoho ji přijímat. Děti mohou upevňovat manželství. Někdy je však těhotenství a narození dítěte určitou formou nátlaku na partnera, nebo dokonce jakýmsi skrytým prostředkem „pomsty“ vlastním rodičům za příliš přísnou výchovu. Může být i prostředkem osvobození z vlastní rodiny. A konečně mohou být děti i hospodářským činitelem – mohou být lacinou pracovní silou a mohou být pojistkou pro stáří rodičů.

Budiž řečeno, že v dřívějších dobách tento hospodářský důvod mívál přednost před všemi důvody psychologickými. A předpokládá se, že tak

je tomu dosud v takzvaných rozvojových zemích, které zabírají většinu světa. Ale doby se mění.

V minulém století byly provedeny rozsáhlé průzkumy v zemích hospodářsky vyspělých i v zemích rozvojových a objevila se jedna společná tendence – přesun důrazu z hledisek hospodářských k hlediskům citovým. Ve vyspělých zemích se vesměs zdůrazňují citové stránky soužití s dětmi a význam dítěte pro osobní růst rodičů. Vysoko se hodnotí skutečnost, že s dítětem je život daleko bohatší a že jeho výchova přináší rodičům mnoho nových, zajímavých a také závažných zkušeností. Proti dřívější ekonomické pojistce pro stáří vidí se dnes v dítěti spíše pojistka proti osamělosti. Naprostá většina rodičů už nepočítá s ekonomickým přínosem dítěte do rodiny ani s větší pracovní pomocí v domácnosti. Naopak rodiče spíše dovedou vypočítat, kolik dnes dítě „stojí“ a kolik oni musí vydělávat, aby mu vše potřebné mohli poskytnout. Jedináčkové jsou všeobecně – celosvětově, možno říci – v malé oblibě. Přání mít více dětí se zpravidla zdůvodňují tím, „aby dítě mělo společnost“.

Táž tendence, i když s menší výrazností a s místními rozdíly, se ohlašuje v rozvojových zemích. A důraz na psychologická a citová hlediska je tím větší, čím je země hospodářsky vyspělejší a lidé v ní „zajištěnější“. I v kulturách velmi odlehlých, které byly dosud studovány jako určité kuriozity rodinných vztahů – mnohoženství či mnoho mužství, nevšímavost k dětem, mimořádné přírodní podmínky určující zvláštní způsob rodinného života apod. – se v posledních letech objevují ve styku s civilizací změny, a to vesměs k větší „citovosti“ a odpovědnosti rodičů k dětem.

Můžeme tedy říci, že celosvětový vývoj jde směrem psychologizace a emocionalizace rodinných vztahů, což znamená, že se důraz klade na uspokojení osobních psychických potřeb dospělého člověka soužitím s dětmi.

K tomuto bodu nám mnoho zajímavého může napovědět i výzkum, který byl v 80. letech proveden v Praze a který zahrnoval více než čtyři sta rodin s dětmi školního věku.

Všechny matky dostaly stejnou otázku: „Jaký je podle vašeho názoru hlavní důvod, proč lidé chtějí mít děti?“ V odpovědích na prvním místě (34 %) figuruje „náplň života“. Hned za ní jde další psychologický důvod (22 %), „uspokojení citových potřeb“. Na třetím místě (19 %)

je opět psychologický důvod z oblasti rodinného soužití, „náplň a pouto manželství“. A dokonce i čtvrtý důvod je psychologický – „příliv podnětů“, což znamená zábavu a radost s dítětem, obranu proti nudě atd. A pak už jdou jen řídce zastoupené důvody.

Můžeme ovšem předpokládat, že hodnota dítěte pro rodinu je různá podle toho, jakého pohlaví dítě je. Tradice říká, že chlapci by měli být u nás vítanější než děvčátka. Tato tendence je ostatně zřetelně patrná v celosvětovém měřítku, i když výzkum, který jsme před chvílí citovali, ukazuje nepochybný posun ve prospěch dívek. Chlapci mají dosud v přání rodičů přednost, ale ne takovou jako mívali.

Zajímavým způsobem se to potvrdilo i v našem výzkumu. Ve sledované skupině dětí byl stejný počet chlapců i děvčat. Ptali jsme se rodičů, zda pohlaví tohoto dítěte odpovídalo jejich přání. Poněvadž pohlaví dítěte je rozdělováno náhodně a skoro přesně na padesát procent, mělo by se teoreticky přání rodičů, pokud ovšem nějaké měli, v polovině případů splnit a v polovině nesplnit. Ve skutečnosti však rodiče uvádějí častěji, že se jim přání splnilo a že když chtěli chlapečka, narodil se chlapeček, a když si přáli holčičku, holčička skutečně přišla.

Jak se splnilo přání rodičů, pokud jde o pohlaví dítěte:

Přání	matek	otců
se splnilo	48,0%	42,9%
se nesplnilo	33,3%	32,0%
neměli	18,7%	25,1%

Je to stará, známá zkušenost, že ve vzpomínce někdy upravujeme skutečnost podle příznivého výsledku nebo příznivého vývoje. To znamená, že někteří rodiče, kteří si třeba chlapečka nepřáli, jsou tak rádi, že ho mají, že je už ani nenapadne, že by si bývali mohli přát něco jiného. A to svědčí dále o bezvýhradně kladném přijetí mnohých dětí bez ohledu na pohlaví. Ale zajímavý rozdíl se nám objeví, když se podíváme, koho si vlastně přály maminky a koho tatínkové a jak se jejich přání splnilo při tomto rozlišení. Počítáme-li asi dvacet procent na případy, kdy rodičům bylo zcela jedno, jakého pohlaví dítě bude, mělo by vyjít přibližně čtyřicet procent splněných a čtyřicet procent nesplněných přání. Jaká je však skutečnost, to nám říká další tabulka.

Jak se splnilo přání rodičů, rozlišené podle pohlaví dítěte:

Pohlaví narozeného dítěte	chlapec	děvče	chlapec	děvče
Přání	matek		otců	
se splnilo	40,9%	55,0%	52,7%	33,0%
se nesplnilo	40,9%	25,7%	22,7%	41,3%
neměli	18,2%	19,3%	24,6%	25,7%

Matky tedy zřetelně dávají přednost holčičkám a otcové chlapcům. Narodí-li se matce holčička, splnilo se tím její přání v padesáti pěti procentech případů, narodí-li se jí kluk, odpovídá to jejímu přání jen ve čtyřiceti jednom procentu. Narodí-li se holčička, matka si to nepřála jen v necelých dvaceti šesti procentech případů. A s otci je to prakticky zcela stejné, jenomže místo děvčat jsou ve výhodě kluci.

Tohle je ovšem jen obecná tendence a nic nám neříká o individuálních rodinách, kde přání a touhy mohou být rozloženy docela jinak. Významnou roli tu jistě bude hrát, zda rodina už chlapečka nebo holčičku má. Ale i na to je možno se vyptat. Všechny matky dostaly stejnou otázku: „Jaké by mělo být podle vašeho mínění složení sourozenecké dvojice, kdyby rodina mohla mít jen dvě děti – ani více, ani méně?“ A tu se ukázalo, že matky by chtěly častěji jako první dítě chlapečka – zřejmě ve shodě s přáním otce a zřejmě i ve shodě s naší kulturní tradicí. Ale situace se změní, když si odpovědi rozdělíme podle toho, zda rodina už chlapce nebo holčičku má, jinak řečeno, podle toho, jakého pohlaví je naše zkoumané dítě.

Ideální zastoupení chlapců a dívek v rodině se dvěma dětmi:

Při dvou dětech v rodině je nejvýhodnější tato konstelace	Matky celkem	Rodina už má	
		chlapce	holčičku
napřed chlapeček, pak holčička	45,0%	48,2%	41,8%
napřed holčička, pak chlapeček	35,9%	30,9%	40,9%
oba chlapci	8,6%	16,4%	0,9%
obě dívky	10,5%	4,5%	16,4%

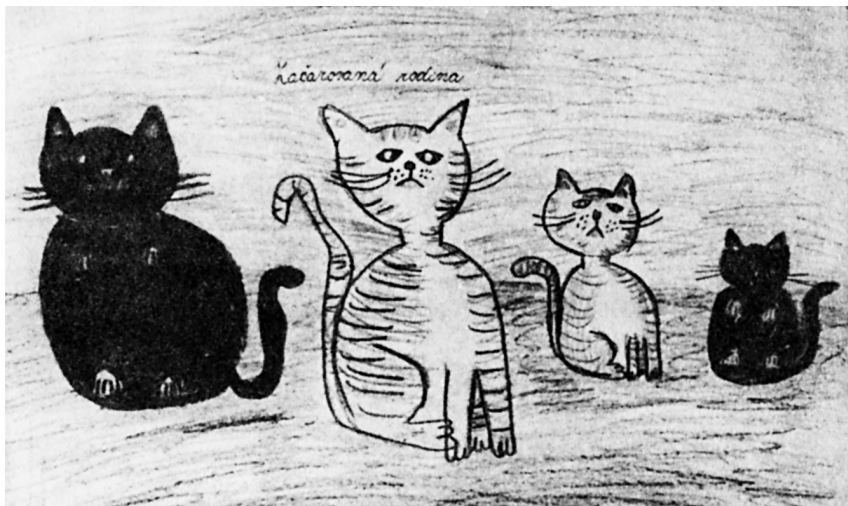
Řekli jsme, že chlapeček je u nás vítanější jako první dítě. Jestliže však rodina aspoň jednu holčičku má, pak matky – zřejmě ve shodě se skutečností – dávají stejně často přednost chlapečkům jako holčičkám,

pokud jde o pořadí, v jakém se mají narodit. Jestliže rodina už má alespoň jednoho kluka, pak dává nejenom přednost mužskému pohlaví v pořadí sourozenců, ale dokonce vítá oba kluky (také patrně ve shodě se skutečností). A stejně tak tam, kde už jednu holčičku mají, pokládají dvě děvčata za to pravé. Znamená to, že pohlaví dítěte pozitivně ovlivňuje přijetí dalšího dítěte téhož pohlaví.

Nám tu ovšem nejde o jednotlivá mínění a o číselné důkazy, ale o celkový směr těchto zjištění. A ten ukazuje, že přání a postoje rodičů k vlastnímu rodičovství stejně jako k pohlaví dítěte zdaleka nejsou jen „rozumná“ a „rozumová“. Pramení zřejmě z hlubších citových zdrojů lidské osobnosti. Naznačují nám však i pravděpodobný směr dalšího vývoje. Jestliže v naší společnosti je hospodářské zajištění rodin s dětmi základním znakem státní politiky a plánovitě se zvyšuje, pak bude zřejmě i stoupat význam psychologických činitelů v hodnotovém systému rodičů. Děti budou ještě více než dosud hodnotou citovou.

Co nám říkají náhradní rodiny

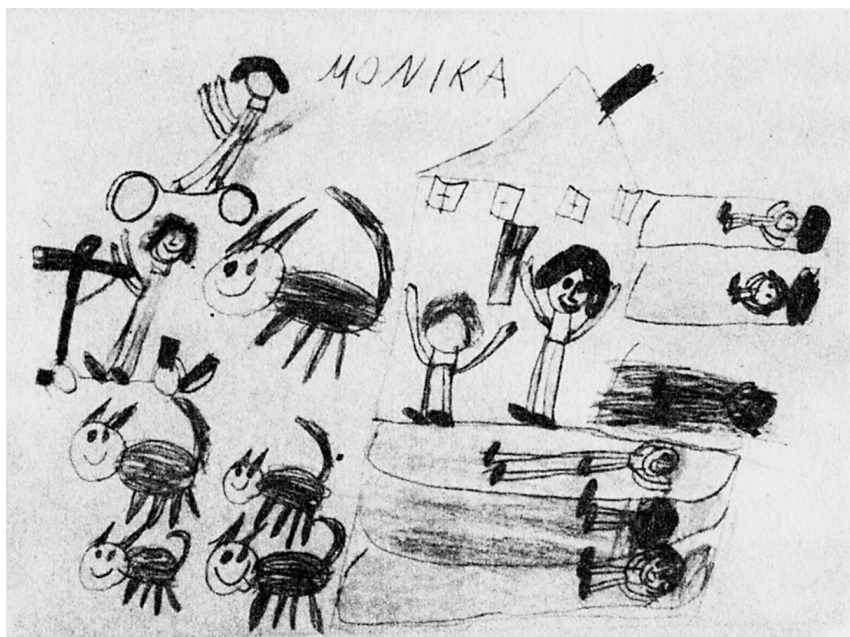
Naše péče o dítě má nyní k dispozici poměrně bohatý výběr jednotlivých forem náhradní rodinné i nerodinné péče. Zatímco ještě před patnácti léty se osud opuštěného dítěte mohl řešit v podstatě jen dvojím způsobem, tj. že bylo buď adoptováno, nebo šlo do dětského domova, máme dnes nejméně šest různých možností. Máme adopci, individuální pěstounskou péči a pěstounskou péči v tzv. zvláštních zařízeních, tj. buď v rodinných skupinách s otcem, matkou a osmi cizími dětmi, nebo v dětských vesničkách s matkou a její pomocnicí, „tetou“, a osmi cizími dětmi. Na Slovensku pak je dětské městečko s manželským párem profesionálních vychovatelů a větší skupinou dětí bydlících v samostatném domě a ve společenství městečka, přičemž rodina vychovatelů má v tomto domě svůj vlastní byt. Některé základní služby jako hlavní jídla, praní apod. jsou zajišťovány pro celé městečko společně. Dále máme dětské domovy bytového či rodinného typu, kde dva nebo tři profesionální vychovatelé bydlí uvnitř ústavu se stálou skupinou dětí, různorodé co do pohlaví a věku, v jakési bytové jednotce. A konečně přetrvává většina klasických dětských domovů s velkými

Obr. 1. „Začarovaná rodina“ v podání jedenáctiletého děvčete vyjadřuje úzkou rodinnou pospolitost jedním zvířecím druhem mláďat a dospělých. Vedoucí osobou v rodině je pravděpodobně matka.

jídelnami, jednotným zařízením, jednotnými výchovnými programy a s profesionálními vychovateli, kteří se ve službě střídají.

Má-li tedy být dnes dítě umístěno mimo vlastní rodinu, nejde už zdaleka o nějaké administrativní poukazování, ale o práci odbornou a velice odpovědnou. Každá z uvedených forem náhradní péče má totiž něco specifického, žádná není zavrženíhodná a žádná není samo-spatitelná. Jedna je vhodnější pro jedny děti, druhá pro jiné. Každá se tzv. normální rodině jinak blíží a jinak od ní vzdaluje a každá nás také svým osobitým způsobem poučuje o tom, co to je výchova rodinná a co nerodinná. Teprve srovnáním specifických rysů těchto jednotlivých forem náhradní péče o děti můžeme dospět o něco dále v poznání psychologických základů rodinné výchovy celkově. Budiž hned řečeno, že vnější znaky rodinného soužití nejsou tu směrodatné. Z uvedených sedmi typů náhradní péče jich šest spočívá v podstatě na týchž principech, jakými jsou např. stálé osoby vychovatelů, heterogenní skupiny dětí, společné bydlení pod jednou střechou a zapojení této společenské jednotky do širšího společenského kontextu obce, ve které žije – a přece

Obr. 2. Kresba šestiletého děvčete z dětské vesničky. Sebe nakreslila vedle své nové matky, se kterou se ztotožňuje v postoji i v gestech. Ostatní děti v rodině spí. Kromě rodiny jsou tu ještě jiné děti, které si venku hrají – a výrazně je tu nakresleno pět koček, které v té době skutečně ve vesničce byly a pro děvče byly mimořádně „důležité“. Nakreslila jich také správný počet, ačkoliv do pěti ještě tehdy počítat neuměla.

ne všechny jsou rodinami. Rodinu z psychologického hlediska charakterizuje zřejmě něco hlubšího a podstatnějšího, co navenek sice není tak zjevné a uchopitelné, ale co je nepochybně neméně reálné a významné.

Pokusíme se nyní odvodit aspoň některé principy rodinné výchovy na podkladě poznatků získaných v náhradní péči.

První princip označujeme jako „vzájemné uspokojování psychologických potřeb“. Základní psychologické potřeby, které v deprivacích studiích byly prokázány u dětí, rozhodně svou působnost v dětském věku nekončí. Provázejí člověka vlastně po celý život. Přitom při studiu rodinného života se čím dál více ukazuje, že velmi podstatný díl potřeb dospělého věku je za normálních okolností uspokojován a naplňován

životem s dětmi. Dítě přináší rodičům osobité podněty, rozšiřuje okruh jejich prožitků a zkušeností, dává jim životní jistotu, utváří jejich společenské postavení, ba umožňuje jim, aby v něm rozšířili hranice budoucnosti až za svůj osobní životní čas.

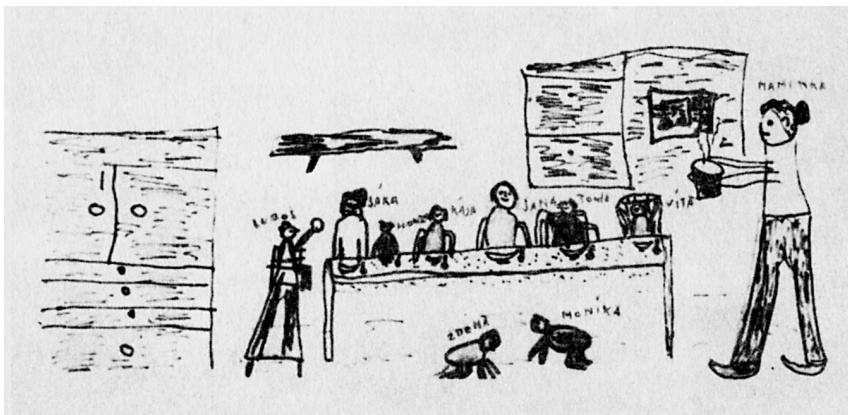
Rodinu tedy charakterizuje situace, kdy vychovatelé uspokojují psychické potřeby dítěte a kdy soužitím s dítětem jsou současně uspokojovány psychické potřeby jejich.

Druhým rysem rodinné výchovy, který vyplynul z našeho srovnávání, je trvání a hloubka citových vztahů. V dětském domově bývá zpravidla jen velmi málo podmínek pro navázání hlubších vztahů mezi vychovatelem a dítětem, přičemž jejich trvalost je omezena pobytem dítěte v ústavu. Těchto podmínek však rychle přibývá, postupujeme-li vzhůru k pěstounské péči a k adopci. Trvalost vztahů vystupuje jako mocný činitel všude tam, kde je dítě svěřeno do výhradní výchovné péče určité osobě či určitým osobám, které pak mají možnost formovat nejen jeho přítomnost, ale i jeho budoucnost.

A právě „společná budoucnost“ se jeví jako jedna z klíčových charakteristik rodinné výchovy. Objevuje se tam, kde vychovatel může být plně angažován na osudu dítěte, kde plánuje a utváří budoucnost dítěte, kde se s dítětem neustále na něco těší a z něčeho si dělá starosti a kde i na svou vlastní budoucnost myslí ve vztahu k dítěti, až do oné poslední otázky: „Co bude s ním, až já tu nebudu?“

Na to navazuje další charakteristický rys rodinného soužití, který možno označit jako „prolínání soukromí“. V dětském domově např. už sama organizace provozu vzdaluje soukromí vychovatele od světa vychovávaného dítěte. Bydlí jinde, má vyměřený pracovní čas, do práce s dětmi nemá přenášet své osobní problémy a záliby atd. Jeho úkolem je „vychovat“, nikoliv „sdílet“. V rodině však nelze život jedněch a druhých zcela oddělit, má společný čas i prostor. V rodině je také naše chování zpravidla osobnější a „upřímnější“ než kdekoliv jinde. Vedou se hovory kolem rodinného stolu, společně se plánuje, něco se společně podniká. Ale svůj socializační význam pro dítě mají i řešení nejrůznějších domácích konfliktů, nedorozumění a bouří, v nichž jednotliví účastníci odhalují své slabiny i své přednosti.

V rodině také má dítě jedinečnou příležitost poznávat bohaté předivno sociálních vztahů a vlastní vztahy k okolí na těchto příkladech

Obr. 3. Kresba desetiletého chlapce z dětské vesničky. Rodina je pojata jako místo pohody a přítom s typickým realismem dítěte středního školního věku.

modelovat. Zatímco v dětském domově, ale i v jeslích, ve škole a v jiných institucionálních zařízeních poznává dítě vychovatele především ve vztahu k sobě a nanejvýš ještě ve vztahu k druhým dětem, poznává v rodině funkci matky, otce, sourozenců, babičky, dědečka a dalších příbuzných. Poznává mužské a ženské role, poznává vztah matky k její matce a k manželově matce, poznává spoustu vztahů k lidem mimo rodinu, k listonošce, k prodavačkám v obchodech, k lékaři v ordinaci. Poznává vztahy „svých lidí“ k věcem, ke zvířatům, k práci, k myšlenkám, k ideálům.

A konečně je tu ještě jeden zvláštní rys rodinného soužití, který velmi dobře zachycujeme v „rodinných“ formách náhradní péče a který naopak nemá dost místa ve formách „nerodinných“. Je to důraz na soužití namísto výchovných technik a praktik. Výchovnou technikou tu myslíme především odborné zacházení s odměnami a tresty, jež vede k účelnému vytváření či přetváření návyků. V rodině však nad tuto technickou dovednost, kterou možno zařadit pod pojem vychovatelské kvalifikace, je povýšena rovina osobního vztahu. Je to rovina, na které rodinní vychovatelé prožívají radost a hrdost, když se dětem něco daří, a zklamání, když se něco nepovede. Na této rovině jsme bolestně dotčeni a uraženi dětskou nevděčností, rozčiluje nás jejich hloupost,

Obr. 4. Kresba chlapce z tzv. rodinné skupiny, kde manželé přijali devět dětí do pěstounské péče a vytvořili pro ně novou náhradní rodinu. Rodina je na houbařské výpravě. Dítě se zřejmě ztotožňuje s rodinným společenstvím, kde všichni něco společně podnikají.

ale současně prožíváme úzkost nad nebezpečím, které jim hrozí. Dítě je významným činitelem naší osobní identity a prestiže. To profesionální pedagog je svým způsobem nedotknutelný a neurazitelný.

Odměny v rodině se dávají velkou většinou – bez zásluhy. Pro radost z radosti toho druhého. Stejně tak trest je překonáván odpuštěním a usmířením, bez odčinění. Jen proto, aby se mohl obnovit vztah, který byl přestupkem dítěte porušen. Z tohoto hlediska možno tedy rodinu charakterizovat jako společenství radosti.

Rodiny, kde tato složka chybí a kde výchova je založena pouze na technologii odměn a trestů, se podobají tedy spíše „nerodinným“ ústavním zařízením.

Individuální rozdíly mezi jednotlivými adoptivními rodinami, pěstounskými rodinami, výchovnými skupinami či celými ústavu mohou

být ovšem veliké, takže mohou přesahovat rozdíly dané typem náhradní péče. Obecně ovšem zůstává zachováno schéma, v němž psychologických principů rodinné výchovy ubývá sestupnou řadou od adopce k dětským domovům, přičemž tyto charakteristiky jsou přítomny velkou většinou docela zřetelně ve všech formách pěstounské péče, ale nemohou se dobře uplatnit v jednotlivých typech péče ústavní.

Principy rodinné výchovy, o kterých nás poučila náhradní rodinná péče, budou tvořit nadále jakési předznamenání našim příštím úvahám. Musíme se k nim chtít nechtět vracet a v různých spojitostech je vždy znovu připomínat.

Cizí bratříček

Do dětské vesničky přicházejí děti z různých rodin. Tyto rodiny ovšem z nejrůznějších důvodů nemohly, nechtěly nebo nebyly schopny se o ně postarat, a tak děti do té doby pobývaly v různých dětských domovech nebo léčebnách. V jedné nově založené rodině ve vesničce dostala matka nejprve skupinu čtyř sourozenců, dvě dívky a dva chlapce, všechny už školního věku. Přišly z jednoho dětského domova, kde tvořily jakýsi soudržný klan, jehož vůdcem byl nejstarší chlapec, tehdy asi jedenáctiletý. K nim později dostala matka malého Luboška, který přišel z kojeneckého ústavu. Pro život ve vesničce je charakteristické, že sourozenecké vztahy a postoje se tu překvapivě rychle rozšiřují na všechny děti, které bydlí v témž domečku, mají tutéž novou matku a vytvářejí tak jedno pracovní a životní společenství.

Ve vesničce jsem zpočátku vyšetřoval děti pravidelně v odstupu asi 2–3 měsíců. Vyšetřoval jsem tedy i děti v oné rodině a zjistil, že malý Luboš je ve vývoji dosti opožděn. Nevšiml jsem si, že větší děti zpozvali pozorovaly, co s Luboškem děláme, a že vyslechly i můj rozhovor s matkou. Nebylo na něm ostatně nic tajného, jen doporučení, jak chlapce ve vývoji podněcovat.

Za dva měsíce jsem přijel do vesničky znovu. Cestou od autobusu mě uviděl nejstarší chlapec z oněch čtyř sourozenců. Přiběhl ke mně a že prý hned musím k nim domů, abych viděl, co už jejich Lubošek umí. Už ho hrozně moc věcí naučili a jistě už není tak „opožděný“ jako minule.

Nemohl jsem s ním sice jít hned, ale když jsem přišel, děti si vyžádaly, aby se mohly z dálky dívat, jak budu jejich Luboška „zkoušet“. Ukázalo se, že chlapec opravdu udělal veliký pokrok a že své opoždění prakticky vyrovnal. A byla v tom nepochybně i zásluha jeho nových sourozenců, že si s ním tak vydatně hráli. Jen v jedné oblasti ještě chlapec zaostával – byla to jemná pohyblivost ruky, uchopování a vypouštění drobných předmětů a podobné činnosti, kterým se v odborné terminologii říká „jemná motorika“. S matkou jsem opět vedl poradou, co dál s Luboškem dělat. A když jsem se loučil, podává mi ruku mladší chlapec z oné sourozenecké skupiny, tehdy asi devítiletý, a říká: „Než zase přijedete, uvidíte, že my ho tu vaši jemnou motoriku naučíme.“

O rodině úplné a neúplné

Co se míní neúplnou rodinou? Jestliže je rodina v základní podobě tvořena oběma rodiči a jejich dítětem či dětmi, pak v neúplné rodině zůstává s dítětem či s dětmi jen jeden z rodičů, přičemž ten druhý chybí – podle kritérií pro sčítání lidu „není v rodině hlášen k trvalému pobytu“.

Můžeme ovšem uvažovat, jak dalece se liší neúplná rodina, kde například otec fyzicky není přítomen v důsledku úmrtí, rozvodu, emigrace apod., od úplné rodiny, kde otec neplní svou funkci a je „nepřítomen“ nebo jen zkomoleně přítomen psychologicky, například

Náš rodina

Obr. 5a. *Vnitřní protest desítiletého chlapce proti rozvodu rodičů.*

v důsledku alkoholismu, duševního onemocnění aj. Tuto otázku zatím ponecháme stranou a zaměříme se jen na fyzickou nepřítomnost. Avšak ani tak si o mnoho svou situaci neulehčíme. Stačí, když si vyjmenujeme alespoň základní činitele, jež tu nepochybně psychologicky působí: kdo chybí v rodině, jak dlouho chybí, od kterého věku dítěte, jak je nahrazován, jaká byla osobnost onoho ztraceného rodiče a jaká je osobnost toho zbývajícího a hlavně jaká je osobnost dítěte. Jaký je sociální kontext či sociální pozadí, na kterém život neúplné rodiny probíhá (tj. jak pomáhají prarodiče, jaké je hospodářské zajištění rodiny, jaké jsou kulturní tradice společnosti, jakými hodnotami společnost žije atd.). Je tu však ještě jeden významný činitel, na něhož nesmíme zapomenout, totiž příčina oné neúplnosti – úmrtí, emigrace, rozvod, svobodná matka atd. A pak ovšem příčina této příčiny. Jiný psychologický význam má nepochybně smrt otce nešťastnou náhodou a smrt sebevraždou, rozvod po vzájemném odcizení a rozvod po odcizení jen jednoho z manželů atd.

Neúplné rodiny jsou tu od pravěku. Po celá tisíciletí byla hlavní příčinou neúplnosti rodin smrt jednoho z rodičů. Byli tu vdovci, vdovy a sirotci. Společnost s tím tradičně počítala a měla osvědčené přístupy k tomuto problému. Ochrana vdov a sirotků byla znakem rytířství, známkou zbožnosti, občanskou ctností. Byly sirotčince a bylo tradiční (psychologicky a pedagogicky krajně pochybné) pojetí macechy

Začarovaná rodina

Obr. 5b. Přestože rodiče se rozvedli před půl rokem a bydlí odděleně, chlapec pojímá rodinu i začarovanou rodinu jako úplné společenství, kde lidé k sobě patří jako jeden druh zvířat, která navíc pochodují i stejným směrem.

a otčíma. Rozvody jsou tu rovněž od dávných dob a nejsou vynálezem moderní doby. Masově se rozšířily teprve v 2. polovině 20. století. Se snížením úmrtnosti lidí středního věku podstatně ubylo sirotků a polo-sirotků, relativně však přibýlo neúplných rodin v důsledku rozvodu či vnitřního rozpadu rodin.

Za neúplnou rodinu se při sčítání lidu pokládá rodina, kterou tvoří jeden z rodičů aspoň s jedním dítětem. Úplných rodin s dětmi ubylo od roku 1960 do roku 1970 absolutně o 18 000 a relativně o 1,1 %. Neúplných však přibýlo víc než o 40 000, tj. relativně skoro o 37 %.

Na celkovém počtu neúplných rodin se podílejí rozvody 34 %, úmrtí jednoho z rodičů 30 %; ve 24 % jsou rodiče uváděni sice jako manželé, ale jeden z nich „není hlášen ve společné domácnosti k trvalému pobytu“, v 10 % je rodič svobodný a konečně ve 2 % nebyla příčina neúplnosti zjištěna.

Relativní i absolutní přírůstek neúplných rodin spadá na vrub rozvodovosti. Přitom v českých zemích je rozvodovost stále skoro dvakrát vyšší než na Slovensku, kde ovšem v posledních letech silně stoupá. Ze socialistických zemí byla ČSSR v počtu rozvodů na 1000 obyvatel na třetím místě za SSSR a Maďarskem. O děti po rozvodu se v 92 % starala matka a jen v 8 % vznikla neúplná rodina s otcem a alespoň jedním dítětem.* Totéž patrně platí o rodinách nerozvedených, kde však jeden z rodičů v domácnosti „nebydlí“. Péče o děti v neúplné rodině je takřka výhradně věcí matky – a můžeme-li v takovéto situaci spatřovat určité možné nebezpečí pro vývoj dítěte, pak tedy je to především ztráta otcovského činitele ve výchově.

Nyní si dovolíme trochu odbočit a podívat se na tři okolnosti, které musíme vážně vzít v úvahu.

Předně v 2. polovině 20. století silně vzrostl společenský význam tzv. drobných úchylek v mentálním vývoji dítěte. Není dnes takový problém slabomyslnost jako spíš lehký intelektový podprůměr – oněch 20 až 25 % dětí s lehce sníženým nadáním, které neprospívají dobře ve škole, nesplňují očekávání rodiny a společnosti, jsou přetíženy vzdělávacími nároky, pod nimiž se hroubí, nebo hledají nějaké náhradní

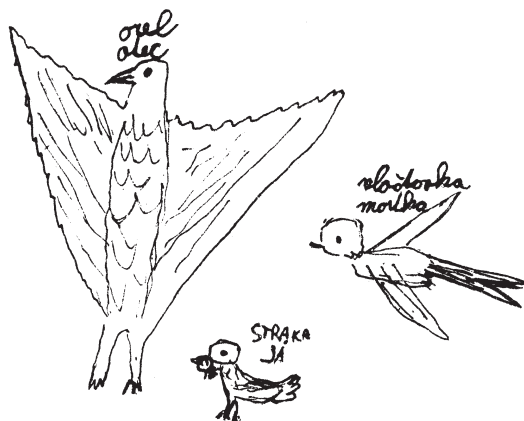
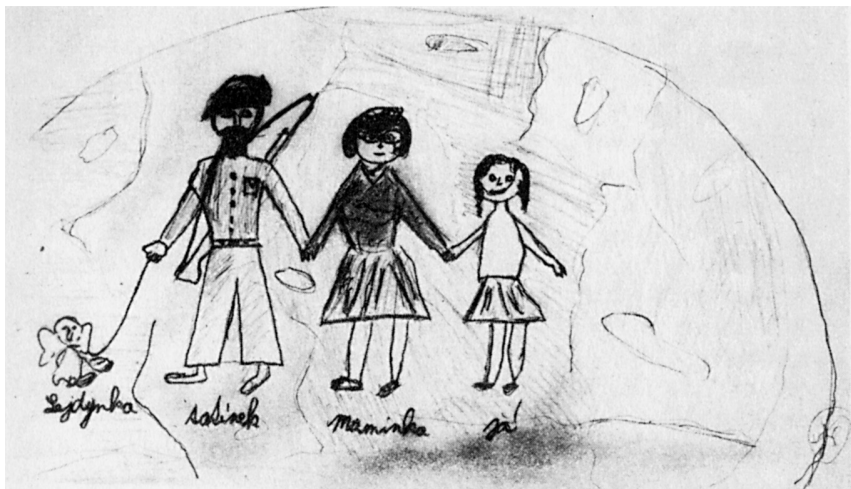
* Rozvodovost se po roce 1989 nijak výrazně nezměnila. Od roku 2010, kdy dosáhla svého maxima (50 %), opět poklesla, v 85 % je v čele neúplných rodin žena. (Zdroj: ČSÚ. Pozn. red.)

„asociální“ uspokojení. – Není dnes takový problém dětská mozková obrna jako spíš lehká mozková dysfunkce. A není dnes takový problém klasická psychická deprivace, s jakou jsme se setkávali u dětí vychovávaných v dětských domovech a jiných ústavech ještě před dvaceti lety, nýbrž to, co bychom nejspíše nazvali „citovou subdeprivací“. Ta postihuje nepochybně daleko větší procento dětí, je skrytá, těžko zachytitelná, ale tím ožehavější a nebezpečnější. Předznamenává totiž selhání v situacích náročných na pozitivní tvořivost v oblasti mezilidských vztahů a na citovou vyspělost a zralost při jejich zakládání. Ohroženy jsou děti vyrůstající v rodinách jen formálně udržovaných, ale vnitřně rozpadlých, děti v rodinách jen konzumně zaměřených, děti nežádoucí a odmítané, odkázané kamsi na předposlední místo v hodnotovém žebříčku svých rodičů – a patrně i děti žijící jen s jedním z rodičů místo se dvěma.

Za druhé, musíme přihlížet ke změněné společenské situaci dnešní rodiny. Ta se nyní zakládá především na citových vztazích – jimi žije a s nimi zpravidla padá. Už vícekrát jsme připomněli, že citové pouto je sice velmi krásné a vzácné, ale kupodivu křehké. Svědčí o tom neklamně stoupající křivka rozvodovosti, zvláště tzv. mladých manželství. Rodina ztratila řadu funkcí, které ji dříve udržovaly pohromadě do jisté míry nezávisle na poutu citovém. Měla funkci výrobní, vzdělávací, ochrannou, pojišťovací atd. Dnes však rozhodujícího významu nabyly dvě funkce: 1. zajistit citové zázemí všem svým členům a 2. připravit děti pro život v dané společnosti.

A k tomu do třetice musíme jen znovu zopakovat poznatky psychologie z posledních padesáti let, které říkají, že k vývoji zdravé osobnosti potřebuje dítě nezbytně uspokojení základních psychických potřeb – stimulace, učení, jistoty, identity, životní perspektivy. A to mu může zaručit nejlépe prostředí trvalých vřelých citových vztahů, jaké za normálních okolností poskytuje právě rodina. Běžná, řádně fungující rodina byla tedy z tohoto hlediska nově a významně zhodnocena.

Na pozadí těchto poznatků se rodina rozpadlá nebo neúplná nutně jeví jako společenství „problematické“. Nebudeme je zatím nijak blíže kvalifikovat – můžeme jen připustit, že má těžší situaci, má-li plnit ony dvě základní funkce, o nichž jsme se zmínili. A tato „tíživost“ či „problematicčnost“ situace má být předmětem i naší další úvahy.

Obr. 6a. Jiný protest proti rozvodu u dvanáctiletého děvčete. Matka a otec po rozvodu žijí odloučeně, matka má nového partnera. Děvče však kreslí rodinu, jak byla před rozvodem, a zdůrazňuje její citovou sounáležitost. – V kresbě začarované rodiny pak vyjadřuje symbolicky své přestupky, totiž drobné domácí krádeže, kterými víceméně neuvědoměle kompenzuje svou citovou neuspokojenost.

Celá řada studií se snaží ukázat, jaký vliv má neúplnost rodiny na vývoj osobnosti dítěte. Výsledky však zdaleka nejsou jednoznačné a výzkum zdaleka ještě není uzavřen, mimo jiné i proto, že činitelů, kteří vstupují do hry, je příliš mnoho a jejich součinnost je málo přehledná. Některé obecné poznatky nám však výzkum přece jen poskytuje.

Byly zkoumány tisíce pacientů psychiatrických ambulancí a léčeben, tisíce mladistvých delikventů, tisíce dětí v nejrůznějších psychologických poradnách. A shodně se ukazuje, že v osobní historii těchto lidí se odloučení od jednoho z rodičů objevuje nápadně často. Je nepochybně v nějakém vztahu k jejich pozdějším obtížím. V jakém vztahu, to je však zatím nejasné. Že ztráta matky je těžkým životním otřesem, je obecně známo. V pečlivých srovnávacích studiích se opakovaně ukazuje, že významná je i ztráta otce, a to především ve věku předškolním. Také v materiálu pražské psychiatrické léčebny se prokázala významná spojitost mezi neúplnou rodinou, z níž dítě pochází, a zločinností mladistvých a zvláště tzv. toxikománií čili návykem na užívání drog. A opět ztráta otce, tj. otcovská deprivace, se jeví jako rozhodující. Současné musíme ovšem vzít na vědomí, že více mladistvých zločinců a toxikomanů pochází z rodin úplných, ale vnitřně nešťastných než například z rodin rozvedených, kde panuje vnitřní klid a vyrovnanost. Přechodné nebo i trvalé odloučení dítěte od jednoho z rodičů nebo i od obou, ať už v důsledku úmrtí, rozchodu nebo rozvodu, k poruchám chování u dětí většinou nevede! Většina takových dětí přece nepřichází do konfliktu se zákonem ani se nedostává do psychiatrických poraden! Musí se tu spojit patrně více nepříznivých činitelů, aby k něčemu takovému došlo. Ale budiž řečeno, že u dětí z neúplných rodin se takoví nepřízniví činitelé snáze sejdou. Je jich sice menšina, ale ne zanedbatelná.

Co ukázalo další zkoumání? Mezi jiným to, že nutno vážně počítat s osobností toho vychovatele, který s dítětem zůstává sám. Má mnohem těžší úlohu. Musí v mnoha směrech toho druhého zastoupit, pracovně i psychologicky, je vystaven zcela osobitým nárokům, nemá se s kým rozdělit o radosti, starosti a odpovědnost... Schopnost onoho zbývajícího vychovatele dostát všem těmto nárokům hraje ve vývoji osobnosti dítěte zřejmě významnější roli než pouhá skutečnost, že rodina je neúplná.

U mnohých dětí se po úmrtí jednoho z rodičů objeví depresivní příznaky. Podrobné zkoumání dětského smutku však odhalilo, že nejde jenom o skutečnost, že někoho milého ztratily, ale že jde o celou citovou atmosféru rodiny. Jsou rodiny, kde se citové projevy dítěte vůči rodičům přijímají a podporují – v těchto rodinách se pak i smutek přirozenou cestou projeví. A jsou rodiny, kde citové projevy platí za nežádoucí dětinství a rozmazlenost – v takových rodinách se ovšem i smutek potlačuje. To má pak samozřejmě vliv na soužití dítěte s oním zbývajícím vychovatelem. A to, co platí o rodině, kde někdo zemřel, platí také o rodině, z níž někdo po rozvodu nebo i bez rozvodu odešel. „Citovou atmosféru“ rodiny nutno tedy zařadit mezi činitele, kteří významně ovlivňují vývoj dítěte v neúplné rodině.

Zkoumání V. Trnky na 100 dětech z rozvedených manželství a 100 dětech kontrolních přineslo zajímavé výsledky v oblasti sociálních vztahů. Při hodnocení kolektivem třídy jevíly se děti z rozvedených manželství častěji jako neoblíbené, samotářské, bázlivé, neukázněné, svárlivé. Autor přičítá tyto vlastnosti ztrátě autority a pocitům méněcennosti. Ztráta autority a podmínky pro pocity méněcennosti existují ovšem i v rodinách dokonale úplných – jen rozložení těchto podmínek a jejich intenzita se zřejmě různí.

A konečně nesmíme zapomenout ani na to, že dítě samo si vnáší do své životní situace svými základními temperamentovými vlastnostmi podmínky pro utváření své osobnosti v součinnosti s okolím. Dítě není jen pasivně přijímajícím účastníkem výchovné činnosti – je samo aktivním strůjcem svého osudu. A život v neúplné rodině je stejně tak „součinností“ jako život v rodině dokonale úplné.

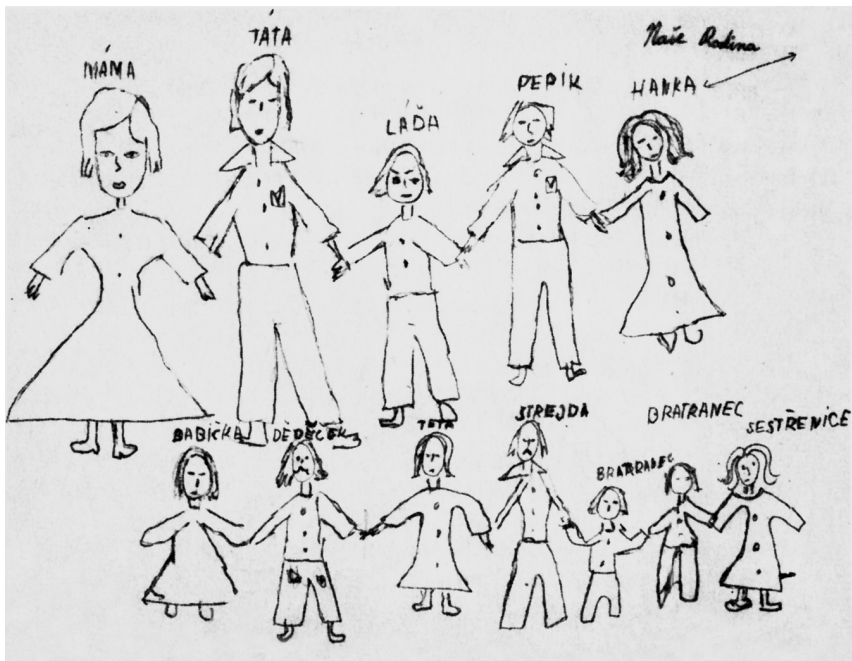
Co říci na závěr této stručné přehledky dosavadních poznatků? Snad jen shrnout to, co jsme porůznu vyslovili dříve. Výsledky získané rozličnými výzkumnými přístupy shodně svědčí o tom, že situace dítěte vyrůstajícího v neúplné rodině je svým způsobem zvláštní, náročná, někdy ohrožující a někdy i nebezpečná. Toto nebezpečí může, ale ovšem nemusí být skutečněno. Je zřejmé, že ona početná řada činitelů, jež jsme se snažili vyjmenovat už v úvodu, vnáší velikou rozmanitost do tzv. následků neúplnosti rodiny. Můžeme dokonce vidět jakousi plynulou řadu těchto „následků“ ve vývoji dítěte – od osobností dokonale přizpůsobených, veskrze pozitivně hodnocených až po osobnosti

málo přizpůsobené a problematické či již výrazně patologické. Proto se na podkladě dnešních poznatků sotva můžeme odvážit něčeho víc než velmi obecných, rámcových závěrů.

Toto zjištění nás ovšem nijak neosvobozuje ani od starostí, ani, přispusťme, od určité společenské odpovědnosti. Vždyť drobné úchylky v psychickém vývoji dětí, jak jsme uvedli na začátku, mají dnes nepoměrně větší společenskou závažnost než kdykoliv v minulosti. Jestliže jsou děti v rodině neúplné spíše než v rodině úplné ohroženy „citovou subdeprivací“ a jestliže neúplných rodin hrozivě přibývá, nelze s nápravou a prevencí čekat, „až bude všechno jasné“. Pomoc ohroženým dětem v ohrožených rodinách je zřejmě jedním z nejnaléhavějších společenských úkolů dneška.

Děti potřebují lásku – ale jakou?

Americký profesor H. F. Harlow dělal po řadu let pokusy s opičkami. Některá mláďata byla v jeho laboratořích vychovávána osaměle, úplně bez matek, jiná místo skutečné matky dostala matku „náhradní“. Drátěná kostra je potažena chlupatou kůží, aby se na ní mláďata mohla držet, a savičkami, aby mohla přijímat potravu. Hlava této loutky jen vzdáleně připomíná hlavu skutečné opičí mámy. Když mláďata poněkud odrostla, zkušelo se, jak se budou chovat ve zvlášť náročné, napínavé situaci. Do klece byla vpuštěna „strašidelná“ mechanická hračka, např. medvídek, který tloukl na bubínek. Ukázalo se, že reakce mláďat byla velmi rozdílná. Ta, která byla vychovávána bez matek, zalezla poděšeně do kouta a tam v jakémisi bezbranném zoufalství „zamrzla“. Ta, která byla vychovávána s náhradními matkami, se sice také vyděsila, utíkala však ke své „matce“, přitiskla se k ní – za chvíli se uklidnila, začala děsivý předmět pozorovat a nakonec jej tak důkladně prohlížela, až jej docela rozebrala. S mateřskou oporou v zádech byla tedy schopna překonat strach z neznámého a dát průchod protichůdné tendenci, totiž to nové a neznámé poznávat. Dokonce se stalo, že když „matka“ byla zabalena do průhledného plastického obalu, mláďě, které už mezitím bylo větší než matka, vzalo celou krabici do náruče a neslo si tak svou „jistotu“ na výpravu za prozkoumáním onoho bubnujícího strašidla.

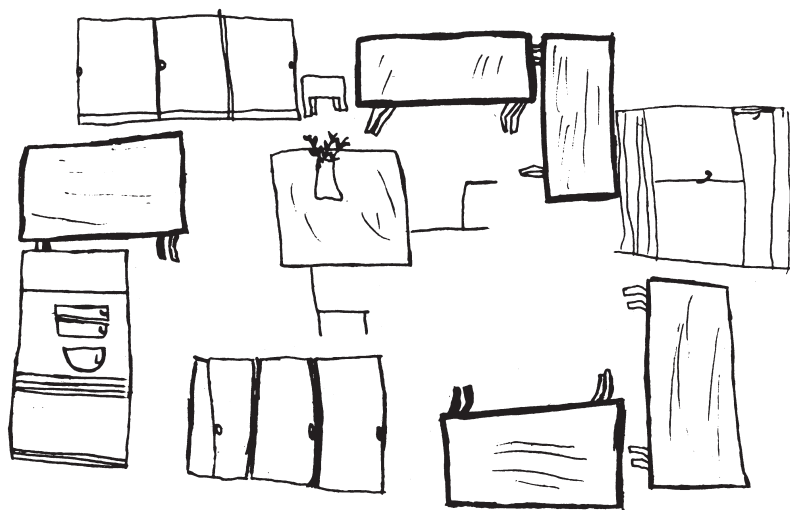
Obr. 7. Široké rodinné společenství. Dobře vyjádřeno, kdo tvoří jádro rodiny a kdo představuje širší zázemí. Všichni se však drží za ruce, což nám má patrně naznačit, že společenství je pevné a citově „vázané“.

Jistě to každému připomene scény z rodinného života, kdy se dítě schovává mámě za sukně, ale přitom po očku velmi pozorně a zkoumavě sleduje, co ti neznámí lidé kolem dělají a říkají. A stačí, aby se jen malinko dotýkalo tátovy ruky a dokáže podat svou ruku nejen Mikulášovi, ale i čertovi s řetězem a v huňatém kožichu. Ba, když sedí mámě na klíně, nebojí se ani doktora a snese třeba dosti bolestivý zákrok a ani slzičku neuroní.

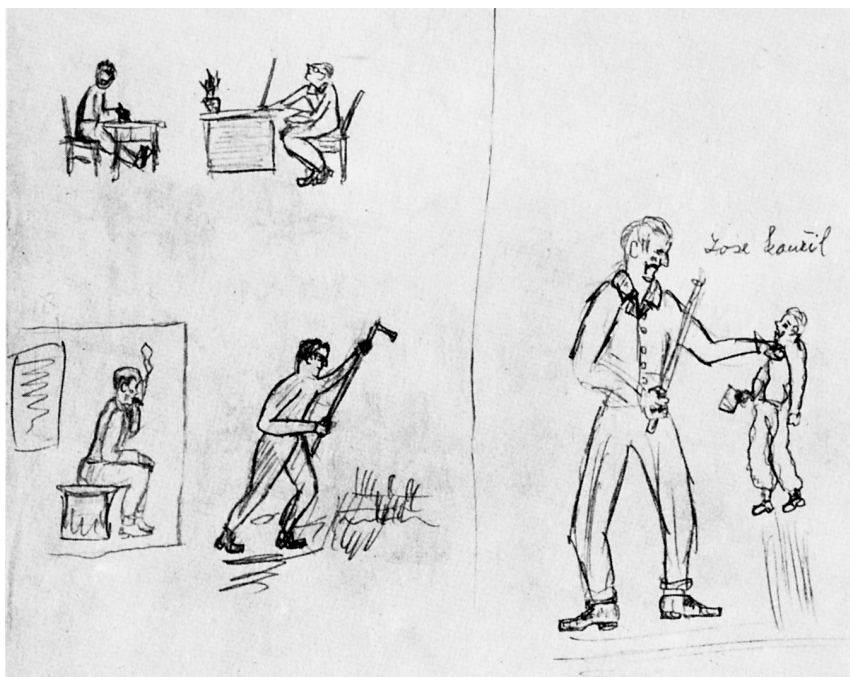
Ale pokusy profesora Harlowa pokračovaly dál a mláďata vychovávaná bez matek dorostla do dospělosti. Jestliže během vývoje neměla navíc ani možnost styku s druhými mláďaty, která by trochu vyrovnávala nedostatek mateřské péče a ochrany, objevily se u nich těžké poruchy sexuálního chování. Zvláštní bylo především chování samiček k vlastním mláďatům, pokud se vůbec podařilo je oplodnit.

O svá mláďata neměly zájem, hrubě je odstrkovaly a bily, a to tím více, čím zoufaleji se mláďata snažila dosáhnout u nich ochrany. Tyto scény byly mnohdy tak otřesné, že se na to „ani zkušený a otrlí pracovníci laboratoří nemohli dívat“. Mohli bychom říci, že se tu pouhou úpravou vnějšího životního prostředí podařilo laboratorně vychovat těžce úchylnou osobnost. A není nesnadné si představit, jak budou vypadat mláďata těchto psychopatických matek, budou-li s nimi žít delší dobu.

U nás MUDr. M. Damborská, primárka kojeneckého ústavu v Luhačovicích, prováděla neméně zajímavé pokusy s jednoletými dětmi z běžných rodin a s dětmi vychovávanými jen v ústavu. Před dítě byla také postavena děsivá hračka – mimořádně velký medvídek. Dítě z rodiny na klíně své matky, přestože bylo v neznámém prostředí vyšetřovny, tváří v tvář neznámému předmětu ztratilo svou jistotu nejvýš na chvíli, ale pak začalo hračku zkoumat a hrát si s ní. Stejně staré dítě z ústavu na klíně známé sestry, přestože bylo ve známém prostředí vyšetřovny, propadlo panice a zpravidla se nedokázalo s touto mimořádnou situací vyrovnat. Tato základní nejistota jedněch a jistota druhých se samozřejmě bude promítat do všech jejich dalších vztahů k lidem, k věcem, k myšlenkám, ideálům atd.

Obr. 8. Pro srovnání nezalidněná kresba dítěte z dětského domova.

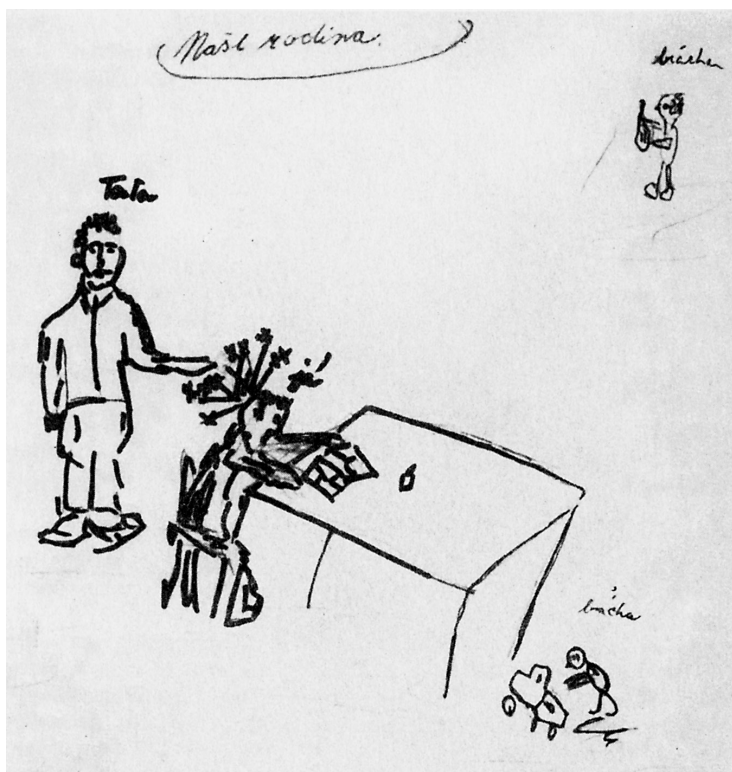

Obr. 9. Realistický seriál ze života v dětském domově se zvýšenou výchovnou péčí v podání jednoho z chovanců.

U dětí, které dlouho musely žít v prostředí citově chudém, pozorujeme často, že mají vážné obtíže v citových vztazích na všech dalších vývojových stupních. Jen těžko se učí mít někoho rády a jen těžko mohou být někomu druhému citovou oporou. Je pravděpodobné, že takový mladý člověk získá za manželského partnera někoho podobného, komu na citové odezvě nezáleží a kdo jí také asi není dobře schopen. V jakém prostředí pak vyrůstají jejich děti? Vypadá to pak, jako by jejich povahové úchytky a charakterové zvláštnosti byly „vrozené“ – ve skutečnosti se tu však z generace na generaci předává citová chudoba, nepříznivá životní atmosféra, nezdravé vývojové podmínky.

Moderní věda tedy objevila starou pravdu: dítě potřebuje lásku! To ale neznamená nějaké rozněžnělé hýčkání a rozmazlování. Znamená to však, že dítě má mít ve svém prvním společenství hluboký pocit jistoty,

že patří k někomu, kdo je neopustí, na koho může spoléhat, kdo je prostě jeho. Není dobře, když je mateřská láska slabošská, a není dobře, když je pojmána jen jako oběť. Naopak, má být náročná, důsledná a třeba i přísná. Mnohokrát už lidé obětovali své síly a zdraví, ale i svou čest a svědomí v blahé představě, že jejich děti se budou mít líp a budou „šťastné“. A jejich děti se vskutku měly líp, ale šťastné nebyly. Nestaly se pevnými, vyspělými osobnostmi, které by byly společnosti k užítku. Je mnohem lépe, dokážou-li matky a otcové, aby sami byli šťastní se svými dětmi a ve svých dětech. Nešťastní, ponížení, obětaví rodiče sotva mohou vytvořit svému dítěti takové prostředí, ve kterém by se dařilo zdravým citovým vztahům.

Obr. 10. Rodina ve vzpomínce chlapce z dětského domova se zvýšenou výchovnou péčí.

Tři dětské výroky bez komentáře

Vychovatelka z dětského domova přijela k vyšetření s desetiletým chlapcem. Ústav se měl rušit a děti měly přejít do jiných dětských domovů v kraji. V tom však problém nebyl. Chlapec už před tím stejně prošel čtyřmi ústavu a na nějaké ty změny byl tedy zvyklý. Tak aspoň se na to dívali všichni v ústavu. Ostatně takováto administrativní opatření jsou něčím zcela obvyklým a nikdo se nad nimi moc nepozastavuje. Vyšetřením se mělo jen rozhodnout, zda bude chlapec dál pokračovat normální školní dráhou, nebo zda bude výhodnější, aby přešel do praktické školy. Jeho školní prospěch byl totiž velmi slabý.

Po prvních otázkách se však zarazil a z ničeho nic povídá: „Víte, já si připadám někdy jako balík. Každou chvíli mě někdo zapakuje a pošle někam jinam!“

Jednou jsem vyšetřoval v dětském domově osmiletého chlapce, který měl za několik dní odejít do rodiny, jež ho adoptovala. Všechny vychovatelky onu rodinu znaly a chlapi tak trochu záviděly. „Má to tak někdo štěstí,“ říkaly. „Ten se bude mít! Nám se nic takového nestane – ani našim dětem!“ Jeho noví adoptivní rodiče, do té doby samozřejmě bezdětní, měli totiž vynikající postavení a vynikající možnosti, byli to řádní a hodní lidé, vzdělaní, žili na vysoké kulturní úrovni.

Za rok jsem se s tímto chlapcem setkal v témž dětském domově znovu. Vycítil, že se ho chci něco důležitého zeptat, a tak mě předešel a vysvětlil mi to jednoduše, ale přesně a nezapomenutelně: „Oni se se mnou chtěli mazlit – a já jsem nechtěl!“

Byly dva dětské domovy. Jeden byl vzorný, měl dost výchovného personálu, náležitě vybavení, děti tu měly nejrůznější zájmové kroužky, byly za dobré chování spravedlivě odměňovány a za špatné činy spravedlivě trestány podle zavedeného bodového systému. Všechno bylo v pořádku a děti se tu rozhodně špatně neměly.

Druhý domov byl navenek méně vábný. Měl horší budovu a horší vybavení. Výchovný personál představovali vlastně jen dva lidé – manželská dvojice, ředitel a jeho žena. Kromě toho tu bylo jen několik pomocníků – v kanceláři, v kuchyni a na zahradě. Zájmový kroužek

tu byl jen jeden, a to pěvecký, protože ředitel sám byl členem pěveckého sdružení a zpěvu rozuměl. Když ale spadla zeď v zahradě nebo omítka z budovy, dovedl to s chlapci spravit tak, že to ocenili i odborníci. Večer, když už všechny děti byly v klidu v postelích, jim „paní ředitelová“ předčítala zajímavé knížky.

Z administrativních důvodů přecházely některé děti v 8. a 9. třídě ZŠ z onoho vzorného domova do toho chudobnějšího. A poněvadž to byly už děti s náležitě vyvinutým kritickým úsudkem, srovnávaly jeden ústav s druhým – a kupodivu srovnání vycházelo vždy ve prospěch onoho chudobnějšího domova.

Jednou při vyšetření jsem se zeptal jednoho chlapce přímo, co je tedy tady to „lepší“. On se zamyslel a povídá: „To máte tak, tady je to všechno lepší. Paní ředitelka nás potrestá a pan ředitel se za nás přimluví.“

Duševní strádání a co z toho plyne

Často dnes čteme a slyšíme odborný termín „psychická deprivace“. Překládáme jej jako duševní strádání a myslíme tím především strádání z nedostatku citových a společenských podnětů. To může samozřejmě postihnout člověka v kterémkoli věku. Avšak výzkumy ukazují, že v časném dětství, kdy se kladou základy pro vývoj lidské osobnosti, mohou být následky takového „strádání“ zvláště závažné a nebezpečné.

Nejde ovšem o důsledek životního stylu průmyslové civilizace. Máme i z historie řadu důkazů o tom, že nedostatek mateřské lásky může vést až k záhubě dítěte. Od raného středověku až do konce 19. století byla úmrtnost dětí vychovávaných mimo rodinu, v ústavech a nalezincích, mnohdy až tragicky vysoká. Umístění dítěte v takovém zařízení se téměř rovnalo rozsudku smrti. Působivě to vylíčil Charles Dickens v románu *Oliver Twist*.

Když se začaly uplatňovat v praxi zásady hygieny a infekční nemoci přestaly být metlou evropského lidstva, děti v ústavech už tak houfně neumíraly. Objevily se však jiné následky psychické deprivace – sice méně zjevné a nápadné, ale o nic méně nebezpečné. Na začátku minulého století, kdy se ve větším měřítku zřizovaly dětské nemocnice, povšimli si lékaři jevu, kterému říkali „nemocniční nemoc“ čili hos-

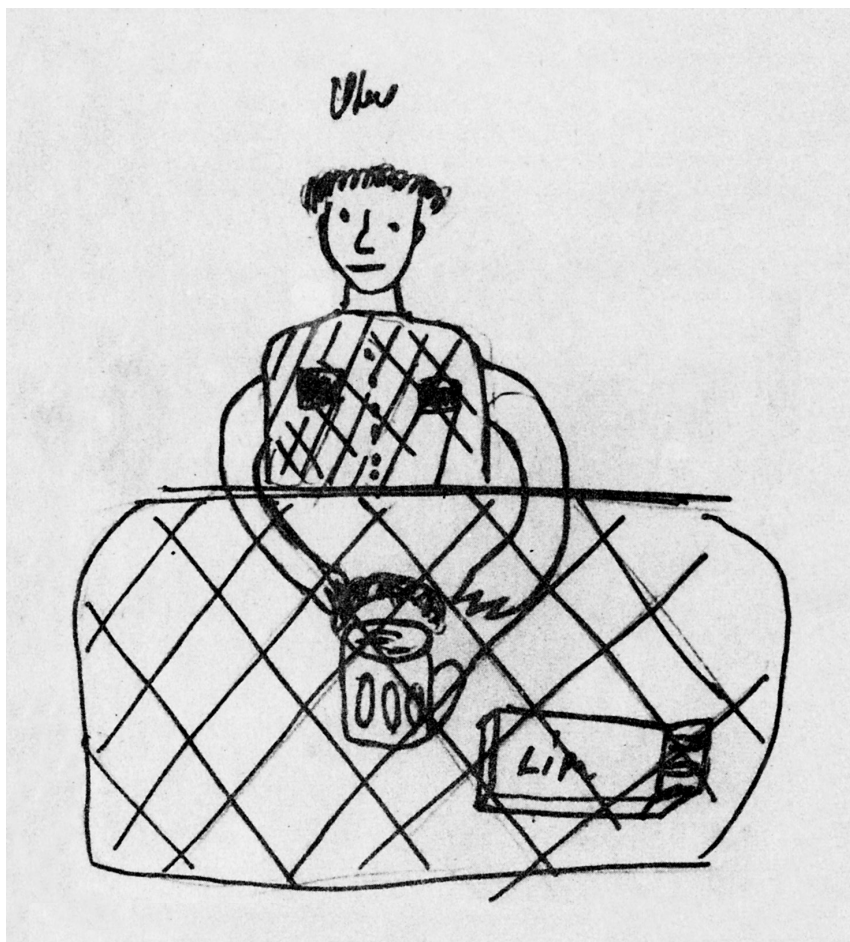

Obr. 11. Kresba jiného chlapce z dětského domova se zvýšenou výchovnou péčí na téma „Naše rodina“.

pitalismus. Některé děti bez mateřské péče neprosplávaly přes všechnu snahu lékařů. Nedovedly vzdorovat nemoci a nepochybně by zemřely, kdyby se jim nedostalo „mateřské“ ošetřovatelky. V její péči nejenže zůstaly naživu, ale uzdravily se a doslova rozkvetly.

Další objevy v první polovině 20. století ukázaly, že dítě vychovávané v prostředí hygienicky třeba zcela nezávadném, ale chudém na podněty smyslové a citové, může velmi vážně zaostávat ve vývoji rozumových schopností. Opožďuje se výrazně za svými vrstevníky a není jisto, dokáže-li toto opoždění jednou vyrovnat, i když se mu později v životě všech možných podnětů dostane třeba nadbytek. Jeden badatel ukázal, že děti v péči matek velmi pochybných vlastností (ve velké ženské věznici) se duševně vyvíjely podstatně lépe než děti vychovávané jen nemocničním personálem ve velmi dobře vybaveném kojeneckém ústavu.

Konečně poslední objev v tomto směru ukázal, že psychická depri-vace může působit velmi nepříznivě na vývoj lidského charakteru. Tak se např. prokázalo, že mezi zloději-recidivisty bylo mnohonásobně více těch, kteří v časném dětství trpěli nedostatkem rodičovské péče, než ve skupině kontrolní, která vyrůstala ve zdravém rodinném prostředí. Mnozí provinilci se projevovali jako „bezcitní psychopati“. Nebyli schopni citové podněty přijímat a nedovedli je ovšem ani vracet.

Obr. 12. „Otec ve slabé pozici“ v pojetí chlapce z dětského domova se zvýšenou výchovnou péčí.

Zůstávali hluší a němí k tomu, co lidem dává největší životní uspokojení – k lásce. Dovedli sice uspokojovat své fyziologické potřeby, ale nedovedli se dobře zamilovat, neznali věrnost, radost z radosti druhých. Nemohou být dobrými přáteli, dobrými spolupracovníky – a ovšem ani dobrými rodiči. V jejich rodinách se vytváří prostředí citového chladu a nezámju, takže psychická deprivace postihuje zákonitě jejich

děti. Netýká se to samozřejmě jenom mužů. Dívky a ženy mohou být postiženy stejně tak a následky ve výchově jejich dětí jsou pak tím zhoubnější.

Při dlouhodobém sledování dětí, které vyrůstaly od malička v různých ústavcích, lze rozlišit několik typů postižení dítěte časným duševním strádáním. U některých se projeví prostě tím, že sníží své nároky na přívod podnětů. Jsou apatické, pasivní, zaujaté jednoduchou hrou – a v duševním vývoji zaostávají. U jiných dětí s živějším temperamen-tem se naopak v situaci „ochuzení“ nároky zvyšují. Úporně se domáhají svého práva na lásku, provokují, vynucují si pozornost, dělají naschvály, jsou zlé a útočné vůči druhým dětem, v nichž vidí konkurenci v boji o přízeň dospělých. Zvykají si na tresty, které se na ně jen sypou. Jako by svým chováním říkaly: „Nemohu-li dostat pohlazení, tak aspoň pohlavek!“

Obr. 13. Obraz rodičů v kresbě čtrnáctiletého chlapce z dětského domova.

Konečně u jiných dětí vidíme, že nedostatek citových a společenských podnětů vyrovnávají jakýmsi nezaměřeným, rozptýleným společenským zájmem. Jsou stejně přítulné a milé ke každé návštěvě, která do ústavu přijde, ať je to lékařka, která je vyšetřuje, instalatér opravující vodovod, nebo vlastní matka, která se přišla na dítě podívat. Na každého se věší, s každým se chtějí pomazlit. Neznají pevné, vřelé, výhradní pouto, které je mezi dítětem a rodiči a které mu umožňuje odlišit „jeho“ lidi od všech ostatních a „cizích“.

Všem těmto příznakům je společný hluboký pocit nejistoty a nedokonalosti nebo vadně vytvořené vědomí vlastní osoby, vlastního „já“.

Duševním strádáním nemusí však být postiženy jen děti vyrůstající bez mateřské péče, v dětských domovech, v ústavech, v nemocnicích apod. Setkáme se s nimi i u dětí žijících v rodinách mnohdy navenek zcela nenápadných. Citové ochuzení hrozí všude tam, kde je dítě rodině „na obtíž“, kde mu lidé neprokazují lásku, zájem a kde nemají ohledy k jeho individuálním potřebám. Hrozí i tam, kde v systému hodnot je dítě pro rodiče až kdesi hluboko za hodnotami vnějšího blahobytu. Ale i tam, kde je výchova v rodině sice „rozumná“, ale jen knižní, chladná, bez citu a sympatií.

Dobrý charakter člověka a plně rozvinuté rozumové schopnosti jsou nesmírnou hodnotou pro společnost. Proto mají včasné odhalení deprivace a náprava mimořádný společenský význam. Náprava ovšem není snadná a trvá zpravidla dlouho. Musí se nastoupit zpětný pochod – dodat dítěti dost podnětů, naučit je mít někoho rádo. A to nejde jinak, než když má někdo rád je.

Vlastní, nevlastní

Krásný letní den a na pláži v Doksech hlava na hlavě. Konečně našli místo, kam se usadit – žena, výrazná blondýna, muž, modrooký, světlé pleti, s vlasy trochu do rezava – a děvčátko asi pětileté, snědé, černé, zkrátka cikánečka. Vzbudilo to zájem u ostatních rodin v okolí. „Já se jim divím. Já bych si nemohla vzít cizí dítě,“ říká jedna paní druhé. „A k tomu cikánku! To si užijou!“ dodává ta druhá.

Adopce je od časů starého Říma váženou institucí, ale přesto ji

dodnes provází mnoho všetečného zájmu, zvědavých pohledů a nevhodné kritiky. Nesmíme se tak docela divit, vždyť cizí dítě v rodině je přece jen něco „zvláštního“. Však ani sami adoptivní rodiče se snadno nezbaví mnoha nejistot a napětí, když po době dlouhého čekání a touhy po dítěti si konečně naplno uvědomí, že jsou opravdovými vychovateli a že jeden lidský osud závisí jen na nich. Mnohdy je dlouho provází „vychovatelská tréma“, budou-li umět dítě dobře vést přes úskalí života, dát mu dobrý základ, uspokojit jeho duševní potřeby v plné míře, rozvíjet jeho schopnosti a pomáhat mu, aby bylo jednou radostným, samostatným, dobrým člověkem.

V ČR se ročně adoptovaly více než dva tisíce dětí, o něž se jejich vlastní rodiče nemohou nebo nechtějí starat.* Psychologické výzkumy posledních padesáti let totiž ukázaly, že nejlepší náhradou za vlastní rodinu je zase rodina a že ze všech forem náhradní péče je adopce pro dítě nejvýhodnější. Podle zákona se uzavírá svazek, který je prakticky týž jako mezi vlastními rodiči a dítětem, se všemi právy a povinnostmi na jedné i druhé straně. Ale právní zajištění by samo o sobě k dobré funkci takového svazku mnoho nepomohlo.

Dítě, které vlastní rodiče ztratilo, potřebuje k zdravému vývoji rodinné prostředí, které je naplněno láskou, vzájemnou důvěrou a úctou. Manželé, kteří vlastní děti mít nemohou, mají mnoho rodičovských potřeb, které zůstávají neuspokojeny, a mnoho rodičovského citu, který zůstává nevyužit. Mohou-li si osvojit dítě, potřeby obou stran do sebe zapadnou jako klíč do zámku. Tak je dán začátek nového soužití, které může přinést nejvyšší dobrodiní trvalého domova dítěti a nejvyšší lidské uspokojení rodičům.

A právě proto, že jde o svazek tak vzácný a blahodárný, je mu třeba ohledu, pomoci a podpory. Má také některá nebezpečí, o kterých je dobře vědět, aby se jim mohlo včas předcházet.

Často slyšíme názor, že největším nebezpečím pro adopční svazek je nevhodné prozrazení. I adoptivní rodiče podléhají někdy tomuto klamu a podnikají nejrůznější ochranná opatření – přerušují styky se známými, přestěhují se, jen aby zachovali tajemství adopce před svým dítětem.

* V současné době se eviduje 700–800 případů osvojení ročně (vč. umístění dětí do péče budoucích osvojitelů). (Pozn. red., zdroj: MPSV ČR.)